

MAŁGORZATA MAGDA-CZEKAJ
Instytut Języka Polskiego
Polskiej Akademii Nauk
e-mail: malgorzata.magda@ijp-pan.krakow.pl

DOI: <http://dx.doi.org/10.17651/ONOMAST.60.10>

Onomastica LX, 2016

PL ISSN 0078-4648

ŚWIAT PRZYRODY WIDZIANY PRZEZ NAZWISKA POCHODZENIA GWAROWEGO

Słowa tematyczne: nazwiska śląskie, apelatywy gwarowe, konotacje, zasięg geograficzny leksemów gwarowych

Nazwy roślin, zjawisk przyrody, nazwy terenowe, a także nazwy zwierząt mogą służyć do kreacji antroponimów.

Nazwy te prymarnie odnoszą się do świata otaczającego człowieka, sekundarnie na zasadzie związków asocjacyjnych, metafor, metonimii nazywają ludzi (Cieślakowa, 1990, s. 174; por. też s. 173).

Przedmiotem moich obserwacji są wybrane przykłady nazwisk z kilku monografii poświęconych nazwom osobowym Śląska. Są to: „Nazwiska mieszkańców Bytomia od końca XVI w. do roku 1740” (NByt), „Historyczne nazwiska ludności Olesna na Śląsku Opolskim” (NOles), „Nazwy osobowe dziewiętnastowiecznych mieszkańców Opola” (NOp), „Nazwiska cieszyńskie” (NCiesz) oraz „Słownik nazwisk śląskich” (NRosp).

Śląsk [...] stanowi specyficzną społeczność językową. [...] Odseparowanie polszczyzny śląskiej, począwszy od XIV w., od głównych nurtów rozwojowych języka polskiego, spowodowało samostanny w wielu szczegółach rozwój lokalnych gwar¹, a przede wszystkim zakonserwowało w dialekcie śląskim wiele staropolskich właściwości językowych i leksykalnych (Wyderka, 2006, s. 464).

Wynotowane nazwiska pochodzące od śląskich wyrazów gwarowych określających obiekty przyrody ożywionej i nieożywionej przedstawię w kilku grupach, jako nazwiska motywowane genetycznie przez: nazwy zwierząt, nazwy roślin, zjawisk występujących w przyrodzie i nazwy określające topografię terenu. Śląskie wyrazy gwarowe objaśniam za autorami monografii, autorem „Słownika nazwisk śląskich” oraz za „Słownikiem gwary śląskiej” (SGŚ). Niekiedy mogą one być także archaizmami staropolskimi, mogą też mieć zasięg szerszy, co poświadcza „Słownik gwar polskich” (SGP).

¹ B. Wyderka (2006, s. 464–465) wyróżnia na Śląsku kilka subregionów językowych, mianowicie: Dolny Śląsk, Śląsk Opolski, Śląsk Górny oraz Śląsk Cieszyński z odrębną specyfiką gwarową i Zaolzie z polszczyzną regionalną zdominowaną przez otoczenie czeskie.

Niektóre apelatywy gwarowe motywujące omawiane nazwiska mogły zostać przejęte z języka czeskiego, np. *Koczka* (: śl. ap. gw. *koczka* ‘kot’ lub czes. ap. *kočka* ‘kot’), niemieckiego, np. *Fajera* (: śl. ap. gw. *fajera* ‘ognisko’ lub niem. ap. *Feuer*), czy łacińskiego, np. *Galus* (: śl. ap. gw. *galus* ‘indyk’ lub łac. *gallus*). Te alternatywne motywacje mogą wynikać stąd, że Śląsk jest regionem kulturowo mieszanym. Nawarstwiają się tu cechy kultury polskiej, czeskiej, niemieckiej i łacińskiej.

Pewne nazwy osobowe poświadczone były również w „Słowniku staropolskich nazw osobowych” (SSNO) lub w „Antroponimii Polski od XVI do końca XVIII wieku” (AntrP). Przeważająca część zgromadzonych przeze mnie nazw osobowych przetrwała i jest odnotowana w zbiorze nazwisk współczesnych Polaków (Rymut, 1992–1994), co także sygnalizuję.

1. Nazwanie człowieka np. za pomocą nazwy zwierzęcia charakteryzuje konkretną osobę, a motywacja danej nazwy znana jest tylko w momencie kreacji. Nazwa taka powstaje na zasadzie przyrównania człowieka do zwierzęcia (teriomorfizm). Utworzona nazwa — przezwisko — jest zrozumiała tylko dla określonej wspólnoty, posługującej się własnym językiem (zazwyczaj potocznym, w odmianie np. gwarowej), mającej także własny sposób interpretacji świata. Przezviska utworzone od gwarowych nazw zwierząt i ptaków domowych zostają później spetryfikowane w nazwiskach:

Chabasz XVIII NRosp 1, 117 (: śl. gw. *chabas* ‘liczy koń’; por. też SGŚ IV 48); SNW: *Chabas*: 52 (różne regiony Polski), zob. też SGP (: *chabas* w różnych znaczeniach, geogr.: głównie Wlkp wraz z pograniczem Młp²).

Czerwionka 1627, XIX NRosp 1, 167 (: śl. gw. *czerwionka* ‘krowa czerwona’; SGŚ VI 50: też ‘gatunek kur; przezwisko rudowłosej kobiety; rodzaj choroby’); SNW: 885 (Ka: 96, Op: 41 i inne regiony Polski), zob. też SGP (w gwarach wiele znaczeń i różna geogr.).

Gal(l)us 1529, XVII, XVIII; Młp, Wlkp, Maz, Śl (AntrP); *Galus* 1616 NByt 119; *Galus* 1688, 1704, XIX, XX NRosp 2, 9; *Gallus* 1878 NOp 138; derywat, którego podstawą jest n. os. *Galus*: *Galusiok* 1748 NRosp 2, 9 (: śl. gw. *galus* ‘indyk’, możliwe też od łac. *Gallus*; SGŚ X 13: też ‘bałagan, nieporządek’); SNW: 2665 (BB: 69, Ka: 365, Op: 291, Wr: 77); formacja *Galus* posłużyła także do utworzenia innych nazwisk derywowanych sufiksalnie: *Galusek*: 70, *Galusiak*: 6, *Galusik*: 190; zob. SGP (w gwarach wiele znaczeń; geogr.: różne regiony w Polsce).

² Prezentując nazwiska z wymienionych monografii lub ze słownika nazwisk, przy każdej formacji najpierw podaję motywację gwarową za danym autorem, następnie porównuję z apelatywami w SGŚ, a w dalszej kolejności — z apelatywami notowanymi w SGP. Jeśli formacja notowana jest w SNW, także to zaznaczam.

Jarlik 1783, XX NRosp 2, 194 (: śl. gw. *jarlik* = *jarlak* 'jagnię tegoroczne, roczniak' albo *Jarl-ik* : *Jarla*, możliwe też: *Jary* < *jary* 'siany na wiosnę, krzepki' Sstp, w SGŚ brak); por. też SGPK (inne znaczenie).

Kociczka (f) 1681 Śl (AntrP); *Kociczka* XX NRosp 2, 334 (: śl. gw. *kociczka* 'mała kocica' albo *Kocicz-ka* : *Kocik*).

Koczka 1482 SSNO (Śl); *Koczka* 1526, XVII Młp, Śl (AntrP); *Koczka* 1629, 1734 NByt 154; *Koczka* 1687/88, XX NRosp 2, 336 (: śl. gw. *koczka* 'kot', czes. *kočka*); SNW: 6.

Kokot 1398 SSNO (Śl); *Kokot(t)* 1515, XVII, XVIII Młp, Maz, Śl, Krpłd (AntrP); *Kokot* 1566 NRosp 2, 340; *Kokott* 1877, 1886, 1900 NOles 66; *Kokot* 1879 NOp 163; derywat, którego podstawą jest n. os. *Kokot*: *Kokotek* 1679, *Kokotkowa* (f) 1666, XX NRosp 2, 340 (: śl. gw. *kokot* 'kogut', przenośnie 'człowiek popędliwy, namiętny'; SXVI: *kokot* 'kogut'); SNW: 5429 (BB: 43, Ka: 1317 (najliczniej), Op: 808, Wr: 207, także inne tereny Polski); forma derywowana: *Kokotek* 31; zob. też SGPK.

Kuczpiol XX NRosp 2, 441 (: śl. gw. *kuczpiol* 'kurczę niewydarzone'); SNW: 1 (Op: 1).

Żywiolo 1628 NByt 254 (: byt. gw. *żywiola*, *żywiol* 'zwierzę, zwierzęta domowe'; Sstp: *żywiol* 'istota żywa, żyjąca (tylko o zwierzętach)'; zob. też SGPK.

W wymienionych tu nazwiskach, jak już wcześniej wspomniano, kryją się pierwotne przezwiska (ekspresywizmy³), a „wraz z nimi jawi się nam obraz Ślązaka, tego, który wobec innych jest bardzo krytyczny, podejrzliwy, złośliwy, chętnie wyraża swoje opinie i emocje, który potrafi ośmieszyć, urazić, ale i dowartościować, tego, który całą nieznaną mu — a przez to niebezpieczną — rzeczywistość próbuje oswoić przez nazwanie tym, co jest bliskie i swojskie, poprzez nadawanie nazw zrozumiałych dla siebie i najbliższego otoczenia” (Lech, 2003, s. 218).

Charakteryzowanie człowieka za pomocą nazwy zwierzęcia jest zjawiskiem dość częstym. Już samo nazwanie kogoś zwierzęciem budzi negatywne emocje, np. „to zwierzę, nie człowiek” (por. Tokarski 1999, s. 74). Negatywne wartościowanie odnosi się do niektórych zwierząt, a właściwie do ich specyficznych określeń gwarowych, np.: *chabas* 'lichy koń', *kuczpiol* 'kurczę niewydarzone', *chrobak* 'robak', oraz do samej nazwy *zwierzę*. Inne nazwy o charakterze metaforycznym nawiązują do psychicznych i fizycznych właściwości człowieka, wartościując najczęściej negatywnie. Podobieństwo cech psychicznych można dostrzec np. w takich nazwach, jak: *Galus* 'indyk' (nadęty, zarozumiały, butny), *Kokot* 'kogut' (dumny, pewny siebie, zawadiacki), *Koczka* 'kot' (fałszywy, nie-

³ „Ekspresywność w połączeniu z nieoficjalnością, niespecjalistycznością, uzualnością to główne cechy wyróżniające język potoczny z języka ogólnego” (Zimnowoda, 2003, s. 103). Autorka przytacza tu m.in. przykłady nazw ze świata zwierząt, wartościujących człowieka negatywnie: ktoś niski — *pchła*, ktoś chudy — *śledzik*, ktoś zbyt wysoki — *bocian* itp.

zależny, leniwy, sprytny, też miły). Konotację wartościującą pozytywnie ma formacja *Jarlik* ‘jagnię’ (niewinny, pokorny, bezbronny). Skojarzenia określonych cech zwierząt z cechami człowieka wiążą się z istnieniem pewnego stereotypu językowego, tworzonego przez metaforę, np. stereotyp negatywny indyka — ‘nadęty’, stereotyp pozytywny jagnięcia — ‘niewinny’ itp.

Wydaje się także, że negatywne asocjacje mogą być w nazwiskach zneutralizowane przez dodanie formantów deminutywnych *-yk*, *-ek* na poziomie apelatywnym albo proprialnym, np.:

Harynek 1437 SSNO; *Harynek* (*Charynek*), *Arynek* 1545, XVII, XVIII Młp, Maz, Śl, Krpłn (AntrP), *Harynek* 1650 NCiesz 153; *Harynek* XX NRosp 2, 134 (: śl. gw. *harynek* ‘śledź’, niem. *Hering*; SGŚ XII 44: też ‘klin’); SNW: 51 (BB: 10, Ka: 7, Op: 32), zob. też SGPK (znaczenie ‘śledź’).

Hazyk 1886 NOles 52 (: ol. gw. *hazyk* ‘zajaczek’, niem. *der Hase*; SGŚ XII 55: ‘zając’, ‘rodzaj trawy’, *hazik* ‘zajaczek; zwyczaj wielkanocny’); SNW: *Hazy* 111 (Ka: 15, Op: 2, Cz: 33), *Hazik* 38.

Wieczorek 1435 SSNO; *Wieczorek* 1660, 1738, 1877, *Wieczorkowa* (f) 1677 NOles 126; *Wieczorek* 1842 NOp 233 (: ol., op. gw. *wieczorek* ‘nietoperz’ lub *Wieczorek* < ap. *wieczorek*, *Wieczor-ek* < ap. *wieczór*); SNW: 46 920 (BB: 820, Ka: 8096 (najliczniej), Op: 1864, Wr: 1521, notowane w całej Polsce), zob. też SGPK.

Na zasadzie metafory próbowano także porównać człowieka z dzikimi zwierzętami. Przykładem może tu być nazwisko *Giemza*, motywowane przez gw. ap. *giemza* ‘kozica’. Zwierzę to charakteryzuje się zwinnością w związku z górskim środowiskiem życia. Apelatyw *giemza* w znaczeniu ‘dzika koza’ notuje „Słownik polszczyzny XVI wieku”, a w gwarze śląskiej określa on także człowieka lubiącego się objąć w pracy. Określenie zwierzęce nadane konkretnej osobie metaforycznie może być więc postrzegane dodatnio — *giemza* ‘osoba zwinna, sprytna’ lub ujemnie — ‘osoba leniwa, objijająca się w pracy’. Ta sama nazwa może mieć zatem różne konotacje: pozytywną i negatywną. Przykładowe formacje:

Giemza 1467 SSNO; *Giemza* 1548, XVII, XVIII Młp, Wlkp, Maz, Śl, Krpłd (AntrP); *Giemza* 1548, XVIII, XIX, XX NRosp 2, 34; derywat: *Giemzicki* („nobliwe” od *Giemza* lub od *Giemzica*) NRosp 2, 34 (: śl. gw. *giemza* ‘kozica także ‘skóra z kozicy’ SGŚ X 82, też ‘człowiek lubiący się objąć w pracy’; por. niem. *Gemse* ‘kozica’); SNW: 2766 (BB: 133, Ka: 381, Op: 83, Wr: 108, liczne w całej Polsce); zob. SGP (w gwarach też inne znaczenie; geogr.: różne regiony w Polsce).

2. Inne nazwiska motywowane są przez nazwy ptaków. Mieszkańcy wsi wiązali swoje obyczaje zazwyczaj z ptakami polnymi, łąkowymi, wodnymi czy leśnymi, raz postrzegając je jako sprzymierzeńców, innym razem jako szkodniki. Ich nazwy mogły więc mieć konotacje pozytywne lub negatywne. W różnych

wierzeniach czy obyczajach można doszukać się też innych znaczeń ukrytych w nazwiskach pochodzących od nazw ptaków. Na przykład bocian w tradycji ludowej uchodził za ptaka bardzo mądrego, ponieważ stojąc na jednej nodze, przypominał zamyszonego mędrca.

Przykłady:

Bociek 1686, XVIII Wlkp, Wrm (AntrP); *Bociek* 1567, XX NRosp 1, 65 (: śl. gw. *bociek* 'bocian'; SGŚ II 113); SNW: 762 (BB: 9, Ka: 39, Op: 6, Wr: 47, liczne w Polsce); zob. też SGP (w gwarach wiele znaczeń; geogr.: Młp, Maz, Wkp, Kaszuby, Śl).

Glapa 1730 Wlkp (AntrP); *Glapa* XX NRosp 2, 40 (: śl. gw. *glapa* 'wrona'; SGŚ X 95); SNW: 1496 (Ka :37, Op: 40, Wr: 51, Po: 99, liczne w Polsce); zob. SGP (w gwarach wiele znaczeń; różna geogr.: Śl, Młp, Wlkp).

Kniga XX NRosp 2, 323 (: śl. gw. *kniga* 'czajka, ptak błotny', czes. *kniha*); SNW: 44 (Ka: 9, Op: 1); zob. też SGPK.

Krzepelka XIX NRosp 2, 420 (: śl. gw. *krzepelka* 'kuropatwa'); SNW: brak.

Kukawka 1735 NByt 165; *Kukawka* XIX, XX NRosp 2, 446 (: śl. gw. *kukawka* 'kukułka'); SNW: 703 (Ka: 16, Wr: 12); zob. też SGPK.

Sternol 1714 NCiesz 288; *Sternol* 1875 NOP 219; *Sternalka* (f) 1660 NOles 114 (: gw. op., ol., ciesz. *sternol* 'sternal, trznadel, rodzaj ptaka'; przed spółgłoskami półotwartymi $a > o$); SNW *Sternol*: 21 (Ka: 19), *Sternal*: 1161 (BB: 193, Ka: 148, Op: 19, Wr: 67); zob. też SGPK.

3. Sporą grupę nazwisk motywują przezwiska utworzone od nazw owadów, określanych też jako robaki. W języku potocznym słowem *robaki* lub *robactwo* określa się wszystkie bezkręgowce o obłych kształtach i miękkim ciele, np. larwy owadów (czerwie lub pędraki), a także drobne bezkręgowce, zwłaszcza pasożytnicze lub wyjątkowo dokuczliwe, w tym owady biegające (np. prusak, karaluch).

Przezviska motywowane nazwami owadów są wyraźnie pejoratywne, gdyż większość owadów to szkodniki. Konotacje negatywne mają zwłaszcza te owady, które przebywają w szczególnej bliskości z człowiekiem i których zachowanie czy wygląd przypominają cechy ludzkie. Mamy więc takie nazwiska, jak:

Blecha 1440 SSNO; *Blecha* 1580 NCiesz 100; *Błoch* 1743 *Błocha* XX NRosp 1, 62 (: śl. gw. *blecha*, *błocha* 'pchła'; SGŚ II 101: też 'wesz; kłaki, sierść'); SNW: 9 (BB: 5, Wa: 4), por. także nazwiska z podstawą: *Błoch-nik*, *Błosz-ek*, *Błosz-ewic*; zob. też SGPK.

Chrobak, *Chrobok* 1571, XVII, XVIII Młp, Śl, Krpld (AntrP); *Chrobak* 1567, *Chrobok* 1692, *Chrobaczka* (f) 1704, derywaty: *Chrobaczek*, *Chroboczek* XX NRosp 1, 126, 127; *Chrobak* 1647, 1687, 1698, 1729, 1735, *Chrobok* 1712, derywat: *Chrobaczek* 1700 NByt 100; *Krobok* 1880 NOP 169; *Chrobok* 1881 NOP 125 (: śl. gw. *chrobak* 'robak' SGŚ IV 161; por. Sstp: *chrobak* 'robak, małe zwierzę, zwłaszcza

owad', też NAp 32; w niektórych formacjach utrzymał się typowy dla Śląska suf. -ok); SNW *Chrobak*: 4110 (BB: 629, Ka: 359, Op: 171, Wr: 160, liczne w Polsce), *Chrobok*: 1254 (Ka: 1030 (najliczniejsze), Op: 78, BB: 59); zob. też SGPK.

Koprusa 1536 NCiesz 183 (: ciesz. gw. *koprus* 'komar', nazw. typu dopełniaczowego, por. też *Koprus(z)a* : *Kop(er)* (z okolic Pszczyzny) 1536 NRosp 2, 360.

Mędak 1399 SSNO; *Mędak* 1715 NByt 185 (byt. gw. *mędak* 'wesz') SNW: 141 (Ka: 23), por. też SGPK (inne znaczenie).

Mozgol, Mozgolowa (f) 1714 NCiesz 227 (: ciesz. gw. *mozgol* 'karaluch'); SNW: 36 (Ka: 32).

Trąt 1682 NCiesz 311; *Trąt* 1884 NOp 228 (: gw. op., ciesz. *trąt, trónt* 'truteń, samiec pszczoły', przenośnie 'darmozjad, próżniak', możliwe też od *trąd* 'rodzaj choroby'; Sstp: *trąd* 'samiec pszczoły, truteń; rodzaj gza', także 'choroba').

Konotacje semantyczne związane z nazwami zwierząt przedstawiają człowieka prawie zawsze w negatywnym świetle, np. jako istotę zarozumiałą, pewną siebie, fałszywą, leniwą, próżną. Wymienione cechy kontrastują z pozytywnym z założenia postrzeganiem człowieka jako istoty dobrej⁴, lepszej niż zwierzę.

4. Obserwacje roślin, zwłaszcza uprawnych lub rosnących wokół domu, skłaniają człowieka do szukania podobieństw między roślinami a ludźmi. Owocem tych przemyśleń są metafory odnoszące się do pewnych cech wyglądu lub charakteru ludzi. Wśród metafor nawiązujących do negatywnych cech ludzi znalazły się chwasty, czyli te rośliny, które przeszkadzają wzrostowi roślin użytkowych⁵. W gwarze śląskiej chwasty nazywane są *labuziami*||*labuziami*. Określenia te motywują dwa bytomskie nazwiska:

Labuz 1497 SSNO; *Labuz//Labus* 1564, XVII, XVIII Młp, Śl (AntrP); *Labuz* 1615, *Labuz* 1682, 1729 NByt 168 (: gw. byt. *labuzie, labuzie* 'zielsko, chwasty' (z wahaniem nagłosowego *l/ł*); SXVI: *labuzie* 'zarośla, krzaki; Sstp: *labuzie*); SNW: 1685 (BB: 42, Ka: 143, Op: 44, Wr: 60 i inne regiony Polski); zob. też SGPK ('wodne zielsko między sitowiem'; różne znaczenia).

Wśród metafor pozytywnych znalazły się nazwy roślin użytkowych: jadalnych, np.: gw. *kop* 'koper', *poganka* 'gryka', a także nazwy roślin ozdobnych (estetycznych), odwołujące się do urody, delikatności, świeżości, np.: gw. *lelujka, grązel, kniec*. Pochodzą od nich nazwiska:

Kop(p) 1720 Młp, Włkp, Śl (AntrP); *Kop* 1738 NOles 68; *Kop* XIX, XX NRosp 2, 357 (: śl. gw. *kop* 'koper'); SNW: 50 (różne regiony); zob. też SGPK

⁴ W językowym obrazie świata człowiek stanowi centralny element świata (antropocentryzm). Świat zwierząt jest hierarchicznie niższy od świata ludzi. Gdy nazwa odzwierzęca przeniesiona zostaje na człowieka, mamy zwykle do czynienia z wartościowaniem negatywnym (por. Tokarski, 1999, s. 80).

⁵ Chwast dla rolnika jest rośliną niepożądaną, dla botanika natomiast może być kwiatem, a dla zielarza — ziołem.

(inne znaczenie).

Poganka (m) 1687 NOles 99 (: ol. gw. *poganka* ‘gryka, tatarka’; Sstp: ‘gryka’, też ‘cudzoziemka, kobieta innej wiary’); SNW: 4 (Ka: 4); zob. też SGPK (także inne znaczenie).

Grażel 1875 NOp 144; *Grażel* XX NRosp 2, 85 (: śl. gw. *grązel* ‘rodzaj rośliny wodnej’, *grążyć* ‘zanurzać, zatapiać’; SGŚ XI 36: ‘roślina wodna’), zob. SGP (w gwarach wiele znaczeń; geogr.: różne regiony w Polsce).

Knieć 1715, XIX, XX NRosp 2, 323; *Knieć* 1826 NOp 162 (: śl. gw. *knieć* ‘roślina kaczeniec’ (od XV w.)); SNW: 829 (BB: 11, Ka: 77, Op: 47, Wr: 6); zob. też SGPK (inne znaczenie).

Lelujka 1620 NByt 171 (: byt. gw. *lelujka*, *lelujka* ‘lilia’); SNW: 112; zob. też SGPK.

Rośliny były różnicowane ze względu na możliwości praktycznego wykorzystania. Kryterium użyteczności decydowało także o wartościowaniu. W zależności od punktu widzenia rośliny mogły być postrzegane jako wartościowe dla człowieka (np. zioła, rośliny jadalne), jako mało lub nic niewarte (np. chwasty, trawa) i jako szkodliwe (np. rośliny trujące; por. Kuryłowicz, 2006, s. 166). Podobnie mogło być w wypadku nadawania ludziom przezwisk od takich nazw. W zależności od tego, jak była postrzegana roślina, jaką miała wartość dla nazywającego, jej nazwa była wykorzystywana jako podstawa przezwisk o konotacji pozytywnej lub negatywnej.

W kulturze ludowej drzewa nie są postrzegane jako rośliny. Ludowa hierarchia taksonomiczna nie klasyfikuje drzew jako roślin (Marczewska, 2002, s. 34–36). Wyjątkowe traktowanie drzew wynika z przypisywania im zdolności odczuwania stanów psychicznych właściwych ludziom, np.: dąb smuci się, brzoza płacze, osika boi się, trzęsie, trzepie, drży ze strachu. Antropomorfizowane drzewa potrafią mówić, reagować jak człowiek, odczuwać strach, smutek itp. W kulturze ludowej wierzono także, że człowiek może zmienić się w drzewo (por. Marczewska, 2001, s. 92–93). Drzewa wyposażone w cechy ludzkie mogły więc być porównywane z konkretnymi osobami, a same nazwy drzew mogły stać się określeniami ludzi — przezwiskami, a następnie nazwiskami, np.:

Chojar XIX NRosp 1, 124 (: śl. gw. *chojar* ‘choina — drzewo iglaste’); por. też SGPK (‘sosna pospolita’).

Golak 1567, 1682, *Golok* 1768, XIX, XX NRosp 2, 58 (: śl. gw. *golak* ‘młode drzewo’ lub *Gol-ak*, podstawa bardzo produktywna, charakterystyczny dla Śląska sufiks *-ok*); por. też SGPK (‘smukła sosna, młode drzewo’ i inne znaczenia).

Jarząbek 1389 SSNO; (*Jarząbek*) 1508, XVII, XVIII Młp, Włkp, Śl (AntrP); *Jarząbek* 1637 NCiesz 161 (: ciesz. gw. *jarzombek* ‘młode drzewo jarzębiny’ lub od *jarząbek* ‘ptak łowny’; możliwe też *Jarząb-ek*; SGŚ XIII 112: też ‘drzewo liściaste’, ‘owoc jarzębu’, ‘ptak drapieżny’; Sstp: *jarząbek* ‘rodzaj ptaka — *Bonasa silvestris*’); SNW: 6475 (BB: 55, Ka: 653, Op: 76, Wr: 162, liczne

w Polsce); zob. też SGPK.

Woska 1695, *Woskowa* (f) 1696 NCiesz 327 (: ciesz. gw. *woska* ‘osika’ lub od *Wosk* < *wosk*); zob. też SGPK.

5. Nazwiska były również motywowane wyrazami gwarowymi oznaczającymi zjawiska przyrody, np.:

Fajera 1628 NByt 113 (: śl. gw. *fajera* ‘ognisko’, niem. *Feuer*; SGŚ IX 13: też ‘pożar; straż pożarna’), zob. też SGP (w gwarach wiele znaczeń; geogr.: różne regiony).

Krapa 1875 NOp 169; *Krapa* XX NRosp 2, 400 (: śl. gw. *krapa* ‘duża kropla deszczu’); SNW: 40.

Kuja XIX NRosp 2, 444; *Kujanka* (f) 1679 NByt 165 (: śl. gw. *kuja* ‘wicher’); SNW: 1; zob. też SGPK (inne znaczenie: ‘nazwa krowy’).

Opara 1628, *Oparka* (m) 1655 NByt 197 (: byt. gw. *opara* ‘para, obłok, mgła’, z oboczną formą zdrobniącą na *-ka*; też od *opar*); SNW: 1703 (BB: 9, Ka: 402, Op: 13); zob. też SGPK (inne znaczenie: ‘wódka’).

Niektóre nazwy powstałe na zasadzie metonimii nieraz trudno odróżnić od powstałych na zasadzie porównania. Podstawą metonimii nie są cechy fizyczne ani psychiczne nazwanego, ale specyficzne sytuacje, które widzi obserwator, a następnie wykorzystuje je do utworzenia nazwy (por. Cieślíkowa, 1998, s. 124). Przykładem może być nazwisko odprzezwickowe *Fajera*, utworzone na zasadzie metonimii (zamienni) i określające strażaka lub — na zasadzie porównania — człowieka o dużym temperamencie.

Nazwy osobowe utworzone od gwarowych określeń zjawisk w przyrodzie mogły nabierać jeszcze innego znaczenia, jeśli się weźmie pod uwagę to, że w wierzeniach ludowych ogień, woda, wicher, chmury, słońce, księżyc były bytami transcendentnymi (nadprzyrodzonymi). Człowiek obcował z nimi na co dzień i wierzył, że słońce zabija złe moce, że przeciwdziała złym czarom i urokom, a woda ma moc oczyszczającą. Wiatr był „złem”, przenoszonym przez powietrze, mieszkał w nim diabeł (Simonides, 1991, s. 187–192⁶). Ludzie żyjący w bliskim kontakcie z naturą inaczej patrzą na takie zjawiska, na swój sposób je objaśniają i rozumieją.

6. Postrzeganie człowieka przez małe społeczności zdeterminowane było też właściwościami topograficznymi terenu. Apelatywy gwarowe *glonek* i *jaruga*, motywujące przykładowe nazwiska, nawiązują do miejsc wartościowanych przez człowieka negatywnie, takich jak bagno czy mulista woda. Woda „zastygła”, czyli staw albo bagno, łączona była z demonicznymi mocami, była też siedliskiem brudu i choroby⁷; por. np.:

⁶ Za: Lech, 2003, s. 224.

⁷ <http://naludowo.pl/kultura-ludowa/woda-w-kulturze-ludowej-tradycji-obrzed-y-znaczenie->

Glon, *Glonek* 1496 SSNO; *Glonek* 1536, XVII Młp, Śl, Krpłd (AntrP); *Glonek* 1536 NRosp 2, 42 (: śl. gw. *glon* ‘muł’; SGŚ X 106: też ‘szlam, mulista woda; rześa wodna; osad na dnie naczynia’, *glonek* ‘mała kromka chleba; środkowa część podeszwy między obcasem a zelówką’); SNW *Glon*: 71, zob. też SGP (w gwarach wiele znaczeń; geogr.: różne regiony).

Graboń XIX, XX NRosp 2, 80 (: śl. gw. *graboń* ‘rżysko, ściernisko wygrabione w polu’ albo *Grab-oń*; podstawa jest bardzo produktywną bazą antroponiemiczną); SNW: 608 (BB: 145, Ka: 81, Op :37, Wr :25); zob. też SGPK.

Jaruga 1640 Włkp (AntrP); *Jaruga* 1683 NCiesz 161; *Jaruga* XX NRosp 2, 192 (: śl. gw. *jaruga* ‘moczar; błoto rzadkie, kałuża’ lub *Jar-uga*; SGŚ XIII 111: ‘błotnisty, zarośnięty staw, bagno’); SNW: 1280 (BB: 17, Ka: 41, Op: 6, Wr: 45), zob. też SGPK (też inne znaczenia: ‘jar głęboki’, ‘zła flinta’).

Kłyk 1513, XVIII Młp, Krpłn (AntrP); *Kłyk* XIX, XX NRosp 2, 321 (: śl. gw. *kłyk* ‘ściernie koniczyny’); SNW: 307 (Ka: 156, Op: 1); zob. też SGPK (inne znaczenie).

Zebrane nazwiska motywowane apelatywami gwarowymi pochodzące ze Śląska pokazują, że pewne grupy apelatywów gwarowych — nazwy ze świata przyrody — przez swe znaczenia przenośne wyrażały określone cechy i wartościowanie ludzi. Do tworzenia nazwisk odprzezwickowych (odapelatywnych) częściej służyły nazwy zwierząt⁸, ponieważ jako tworzywo były bardziej wyraziste (rzeczowniki żywotne). Nazwiska motywowane nazwami zwierząt (np. *Galus* : *galus* ‘indyk’, *Kokot* : *kokot* ‘kogut’, *Chrobak* : *chrobak* ‘robak’) stawały się także produktywnymi bazami formacji derywowanych sufiksalnie (np.: *Galus-ek*, *Galusi-ak*, *Galus-ik*, *Kokot-ek*, *Chrobacz-ek*).

Mniej przejrzyste w podstawach przezwisk były określenia ze świata roślin (rzeczowniki nieżywotne), chociaż antropomorfizowane drzewa mogły zachowywać się tak jak człowiek (np. gw. *woska* ‘osika’ — trzęsie się). Na pewno w tworzeniu przezwisk (późniejszych nazwisk) dużą rolę odgrywały wierzenia i obyczaje ludności śląskiej, specyficzne zjawiska przyrody, uchodzące za nadprzyrodzone, magiczne, demoniczne, a także inne uwarunkowania, trudne do uchwycenia.

„Przyrodnicze” apelatywy gwarowe motywujące nazwiska odprzezwickowe pokazują często, że ten sam leksem gwarowy w różnych regionach Polski może mieć różne znaczenie. Do podobnych wniosków dochodzi H. Kurek, która pisze:

Analiza zasięgów geograficznych poszczególnych „botanicznych” leksemów gwarowych pokazuje [...], że w różnych systemach gwarowych występują identyczne jednostki słownikowe,

stanowiąc rodzaj ogólnogwarowego łączy językowo-kulturowego (2001, s. 118).

Leksemy gwarowe, które brzmią identycznie w poszczególnych regionach, a różnią się semantycznie, decydują o odrębności kulturowej danego mikro-obszaru językowego (tamże, s. 118). Podobnie będzie z nazwiskami, które są motywowane przez tak samo brzmiący apelatyw, mający jednak w danym regionie inne znaczenie. Przykładowo: w „Słowniku nazwisk współcześnie w Polsce używanych” notowane jest nazwisko *Glapa*, a jego nosiciele (1496) występują w różnych regionach Polski, m.in.: na Śląsku, w Małopolsce, Wielkopolsce (najliczniej: w byłym (do 1999 r.) woj. kaliskim — 431 os., poznańskim — 240 os., konińskim — 177 os.). Nazwiska pochodzące z tych regionów motywowane są zapewne gw. ap. *glapa* w znaczeniu ‘wrona’ (geografię i znaczenie apelatywu potwierdza SGP), w innych regionach natomiast motywujący je apelatyw mógł mieć inne znaczenie: ‘człowiek przyglądający się czemuś bezmyślnie, gap’, ‘człowiek nierozgarnięty’ itd. Warto tu jeszcze wspomnieć, że niektóre nazwiska motywowane apelatywami gwarowymi utrzymują ciągłość chronologiczną, tzn. poświadczone są w SSNO (np. *Kokot* 1398 Śl), następnie w AntrP (*Kokot(t)* 1515, XVII, XVIII Młp, Maz, Śl, Krpłd), w monografiach lub w słownikach śląskich nazw osobowych (*Kokott* 1877, 1886, 1900 NOles 66; *Kokot* 1879 NOp 163; *Kokot* 1566 NRosp 2, 340) oraz w SNW (*Kokot*: 5429 os., najliczniej w byłym woj. katowickim — 1317). Niektóre takiej ciągłości nie mają (np. *Kociczka* (f) 1681 Śl (AntrP), *Kociczka* XX NRosp 2, 334) albo nie figurują w SNW (np. *Krzepelka*), czyli nie przetrwały do czasów obecnych.

Nazwiska odprzezwiskowe motywowane przez apelatywy gwarowe⁹ określające niektóre zwierzęta, rośliny, zjawiska przyrody oraz miejsca w terenie przechowują językowo-kulturowy obraz Śląska. Informują także o wrażliwości językowej, przenikliwości i refleksyjności przedstawicieli kultury ludowej w obserwowaniu otaczającej przyrody.

ŹRÓDŁA

- AntrP — A. Cieślíkowa (red.). Antroponimia Polski od XVI do końca XVIII wieku. T. 1–3. Kraków: Wyd. LEXIS, 2007–2011. T. 4–5. Kraków: IJP PAN, 2013–2015.
- NAp — A. Cieślíkowa (oprac.). Odapelatywne nazwy osobowe. Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych. Cz. 1. Kraków: Wyd. Naukowe DWN, 2000.
- NByt — H. Borek, U. Szumska. Nazwiska mieszkańców Bytomia od końca XVI w. do roku 1740. Warszawa–Wrocław: PWN, 1976.

⁹ „Zapisy gwarowe [...] mogą z dużym prawdopodobieństwem objaśnić etymologię i motywację nazw osobowych” (Cieślíkowa, 1997, s. 53).

- NCiesz — W. Milerski. Nazwiska cieszyńskie. Warszawa: Wyd. Energeia, 1996.
- NG — Z. Klimek. Nazwy osobowe pochodzenia niemieckiego. Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych. Cz. 5. Kraków: IJP PAN, 1997.
- NOles — M. Magda-Czekaj. Historyczne nazwiska ludności Olesna na Śląsku Opolskim. Kraków: Wyd. LEXIS, 2003.
- NOp — D. Lech. Nazwy osobowe dziewiętnastowiecznych mieszkańców Opola (ze słownikiem etymologicznym nazwisk). Opole: Wyd. UOp, 2004.
- NRosp — S. Rospond. Słownik nazwisk śląskich. T. 1, 2. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1967, 1976.
- SXVI — Słownik polszczyzny XVI wieku, red. M. R. Mayenowa, od t. XVIII F. Peplowski. Wrocław: IBL PAN, 1966–.
- SGP — Zakład Dialektologii Polskiej IJP PAN w Krakowie (oprac.). Słownik gwar polskich, red. M. Karaś, od t. 2 J. Reichan, od t. 6 J. Okoniowa, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1977–1991, Kraków: IJP PAN, 1992–2015.
- SGPK — J. Karłowicz. Słownik gwar polskich. T. 1–6. Kraków: AU, 1900–1911.
- SGŚ — B. Wyderka (red.). Słownik gwar śląskich. T. 1–13. Opole: Wyd. Instytutu Śląskiego, 2000–2012.
- SNW — K. Rymut. Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych. T. 1–10. Kraków: IJP PAN, 1992–1994.
- SSNO — W. Taszycki (red.). Słownik staropolskich nazw osobowych. T. 1–6. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1965–1983. T. 7: Suplement, oprac. pod kier. M. Malec. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1984–1987.
- Sstp — S. Urbańczyk (red.). Słownik staropolski. T. 1–11. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Kraków: IJP PAN, 1953–2002.

LITERATURA

- Cieślíkowa, A. (1990). Staropolskie odapelatywne nazwy osobowe. Proces onimizacji. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Cieślíkowa, A. (1997). Staropolskie antroponimy przezwiskowe w świetle słownictwa gwarowego. W: H. Popowska-Taborska, J. Duma (red.), Onomastyka i dialektologia. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, s. 49–54.
- Cieślíkowa, A. (1998). Przewiska. W: E. Rzetelska-Feleszko (red.), Polskie nazwy własne. Encyklopedia. Warszawa–Kraków: TNW–Wyd. IJP PAN, s. 119–141.
- Lech, D. (2003). Nazwiska odapelatywne a kultura regionu (na przykładzie Śląska Opolskiego). W: M. Biolik (red.), Metodologia badań onomastycznych. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych, s. 217–230.
- Kurek, H. (2001). Przemiany językowe wsi (na przykładzie wybranych nazw roślin z okolic Dukli). W: A. Dąbrowska, I. Kamińska-Szmaj (red.), Język a Kultura, 16: Świat roślin w języku i kulturze, s. 117–122.
- Kuryłowicz, B. (2006). Językowy obraz świata roślin w dziewiętnastowiecznych słownikach gwarowych. W: B. Nowowiejski (red.), Wokół polszczyzny dawnej i obecnej. Białystok: Wyd. Uniwersytetu, s. 155–167.
- Marczewska, M. (2001). Aspekty wierzeniowe w rekonstrukcji językowego obrazu drzew. W: A. Dąbrowska, I. Kamińska-Szmaj (red.), Język a kultura 16: Świat roślin w języku i kulturze, s. 83–98.

- Marczewska, M. (2002). *Drzewa w języku i kulturze*. Kielce: Wyd. Akademii Świętokrzyskiej.
- Tokarski, R. (1999). *Językowy obraz świata w metaforach potocznych*. W: J. Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata*. Lublin: Wyd. UMCS, s. 65–81.
- Wyderka, B. (2006). *Współczesne badania śląskoznawcze. Zakres i metody*. W: B. Nowowiejski (red.), *Wokół polszczyzny dawnej i obecnej*. Białystok: Wyd. Uniwersytetu, s. 461–468.
- Zimnowoda, J. (2003). *Opozycja homo — animal w ekspresywnych zwrotach językowych*. W: A. Dąbrowska (red.), *Język a Kultura*, 15: *Opozycja homo — animal w języku i kulturze*, s. 103–115.

SKRÓTY

Krpłd	— Kresy Południowe	byt.	— bytomski
Młp	— Małopolska	ciesz.	— cieszyński
Maz	— Mazowsze	czes.	— czeski
Pom	— Pomorze	f	— femininum
Włkp	— Wielkopolska	geogr.	— geografia, geograficzny
Śl	— Śląsk	gw.	— gwarowy
Wrm	— Warmia	łac.	— łaciński
BB	— bielsko-bialskie	m	— masculinum
Ka	— katowickie	niem.	— niemiecki
Op	— opolskie	ol.	— oleski
Wr	— wrocławskie	op.	— opolski
		śl.	— śląski

SUMMARY

THE WORLD OF NATURE OBSERVED THROUGH SURNAMES OF DIALECTAL ORIGIN

The subjects of my examination are samples of Silesian surnames derived from the dialectal words determining objects of an animate and inanimate nature.

The names of animals were more often used as a base to create the surnames derived from nicknames (derived from appellatives). They were more expressive due to their metaphoric meaning reflecting specific features of people and their evaluations. The signification of botanic (inanimate) nouns used within names was less transparent, however they are thought to refer to an anthropomorphic view of plant behaviour, e.g. dialectal *woska/osika* [aspen] — trembling.

The belief that specific phenomena in nature have supernatural, magic or demonic powers, as well as other difficult to grasp factors, played a very important role in the creation of nicknames and later surnames for the Silesian population.

The dialectal “nature” appellatives, which were the source for surnames derived from nicknames, also show that the same dialectal lexeme can have a different meaning in different Polish regions.

On the other hand, dialectal lexemes which sound identical in specific Polish regions but differ semantically determine the cultural identity of the micro-speaking country. The same phenomenon can be observed within surnames.

Key words: Silesian surnames, dialectal appellatives, connotations, geographical extent of dialectal lexemes